

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Димитър Веселинов Димитров, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет,
на дисертационния труд за придобиване на образователната и научна степен
„доктор“ на Теодора Красимирова Георгиева на тема:
„Икономическото развитие на българските земи според кирилските паметници
през XIII – XIV в.“

Настоящата рецензия е изгответа съгласно заповед № 26 РД-10/14.07.2023 на директора на Кирило-Методиевския научен център при БАН и въз основа на представени от докторанта: дисертационен труд; автореферат; справка за приносите в дисертационния труд; публикации по темата на дисертационния труд.

I. Актуалност на разработената в дисертационния труд тема

Представеният от Теодора Георгиева дисертационен труд се вписва в голямото тематично поле, посветено на стопанская история на средновековна България, което след десетилетия на засилен интерес и обилна идеологическа обработка се оказа сериозно занемарено през последните години. Този принцип на махалото, люшкащо се между преекспонирането и неглижирането на стопанская проблематика в родната медиевистика, от една страна, завеща голям брой проучвания, обременени повече или по-малко от марксическата щампа, а от друга – поради своеобразното историографско пренасищане забави появата на качествено нов тип изследвания на икономическото развитие на българските земи през епохата на Средновековието. В този смисъл настоящата дисертация отговаря на актуалната необходимост от разработването на модерни проучвания на средновековното българско стопанство както тематично, така и концептуално, защото има за свой обект икономическото развитие на българските земи през XIII – XIV в. и защото прилага комплексен подход при разкриването на неговите природо-географски и отраслови особености. Рецензираният дисертационен труд на Теодора Георгиева е проектиран в интердисциплинарното методологическо сечение на история, филология, икономика, география и право и е открил своята приносна изследователска ниша, като се е базирал на недооценените от гледна точка на съдържащата се в тях стопанска информация кирилски паметници. На основата на техния тематично калибриран анализ са извлечени разнородни данни и са осветлени

редица аспекти от икономиката на средновековна България през XIII – XIV в. Същевременно докторантката сполучливо е допълнила домашния извороведчески акцент на своето изследване с привличането на сведенията и от чуждите първоизточници, като по този начин е очертала и мястото на българското стопанство в глобалната икономическа конюнктура през XIII – XIV в.

II. *Instrumenta studiorum* – степен на познаване на изворовата база и изследванията в тематично-хронологичния спектър на дисертацията

По своята същност дисертационният труд е извороведческо изследване и неговият фундамент са кирилските паметници в тяхното жанрово многообразие. Докторантката е успяла да обхване публикуваните в различни издания домашни извори и да ги подложи на тексткритичен и структурно-съдържателен анализ, за да извлече наличната в тях информация за икономическото състояние на българските земи през XIII – XIV в. По този начин е обезпечен с необходимия емпиричен материал водещият методологически ракурс на дисертацията, което е атестат за качеството на изследването и достигнатите от него обобщения. Доброто познаване на домашните извори е съчетано и допълнено с използването както на кирилски паметници от канцеларии на сръбските и влашки владетели, така и на сведенията, съдържащи се във византийските и западноевропейски извори от разглеждания период, а също и на археологическите и нумизматични находки, което придава още по-голяма фактологична плътност и убедителност на изследването. Освен на солидната база първоизточници докторантката се опира и на множество изследвания върху стопанската история на средновековна България, като показва умения да систематизира известните научни постижения, синтезира научни тези, откроява и формулира нерешените проблеми, оформя и представя концептуални модели. В теоретичен план дисертацията е видимо повлияна от трудовете на Ф. Бродел, изпълнили с нов методологически заряд проучванията в сферата на стопанската и социална история, както и от фундаменталната „Икономическа история на Византия“, излязла под общата редакция на Анг. Лайу, която предначерта макроперспективите пред изследователите на икономиката на средновековните балкански държави, гравитиращи към Pax Byzantina.

III. Структурно-композиционна рамка и съдържателна характеристика на дисертационния труд

В структурно-композиционно отношение дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение, библиография и приложения (речник на използвани стопански термини в кирилските паметници; изображения) и е с общ обем от 334 стр.

В увода се съдържат всички необходими елементи, разкриващи идейния замисъл, предмета на изследване, методологичния фокус, тематичния обхват, времепространствените рамки, тезисната цел, основните задачи, използваните методи и композиционната структура на разработения дисертационен труд. Главната *цел* на дисертацията се явява проучването на различните аспекти от стопанското развитие на българските земи през XIII – XIV в. на основата на кирилските паметници, като се извлече, анализира и систематизира, съдържащата се в тях информация относно юридическите и институционални рамки, фискалните механизми, аграрната дейност, занаятчийското производство и търговията. В тази връзка съвсем закономерно в увода е поставен специален акцент върху изворовата база, като е предложена обобщена жанрова класификация на кирилските паметници, които съобразно своите типологични характеристики са обособени в две големи групи: юридически и наративни текстове. С оглед по-задълбочения им тексткритичен анализ и набирането и отсяването на необходимите данни на свой ред тези два типа са критериално разделени на жанрови подгрупи, като са изяснени техните особености и е диференцирана информацията, която те носят за икономическото развитие на българските земи през разглеждания период. Познаването и позоваването на жанровата система с нейните експлицитни и имплицитни информационни ресурси се оказва много полезно при проучването на отделните микротематични ядра, на които е структуриран дисертационния труд. Несъмнено прилагането на този комплексен интердисциплинарен подход към кирилските извори е ключов методологически жалон за осъществяването на главната цел на дисертационния труд. За постигането ѝ докт. Теодора Георгиева е извела следните приоритетни задачи:

- да се очертаят юридическите и институционални рамки на средновековната българска икономика;
- да се разгледа проблемът за собствеността и провежданата фискална политика;
- да се откроят природните условия и демографията като фактори за развитието на стопанството
- да се проследи отрасловата структура на средновековното българско стопанство;
- да се представи организацията на занаятчийската дейност;
- да се проучи организацията на търговската дейност по българските земи;
- да се състави речник с основните стопански термини, използвани в кирилските паметници през периода XIII – XIV в.

Прави впечатление, че всички гореизброени задачи са заложени в композицията на изложението като основни структурно-съдържателни компоненти (глави или параграфи), което е показателно за това как докт. Теодора Георгиева е приложила своята изследователска визия и как чрез нея е конфигурирала смислово-логическата кохезия на дисертационния си труд.

Първа глава (18 – 83 стр) от изследването „Правно-политически рамки на българската икономика (XIII – XIV век)“ има за водеща цел да онагледи ролята на държавата и в частност на владетелския институт за регулацията на стопанското развитие. Основно изворно градиво на тази глава се явяват владетелските грамоти, както и законите и каноничноправните сборници, които предоставят данни за действащите институции, т.е. за органите на централното и провинциалното управление, а също и за юридическата регламентация на селскостопанското производство и стокообмена, за видовете собственост, за отделните стопански единици, за имунитетните права, данъчните задължения и държавните приходи. В структурно-композиционно отношение главата е разделена на три подглави. Първата от тях – „Държавата като фактор в стопанското развитие. Извороведски преглед.“, разкрива ключовата роля на основен регулатор, която има в икономическите процеси управляващият по византийски модел владетел автократор. Инструментите, чрез които се осъществявал контрол, били зададените правно-политически рамки и функциониращата фискална система. На нея именно е посветена втората подглава „Фискална администрация и институционална рамка на българската икономика“. Докт. Теодора Георгиева се спира на влиянието на византийския административно-институционален модел и неговата рецепция на българска почва и като прави съпоставка с тенденциите в Западна Европа, основателно констатира, че „често приписваният на ромейската и българската социално-икономическа структура феодализъм се оказва некоректен термин.“ (стр. 36). Проблемът за фискалната система се оказва от особена важност, тъй като в икономика с преобладаващо аграрен характер, каквато е средновековната българска, задълженията към фиска били важен фактор за нейното развитие. В контекста на приходите и разходите към хазната е поставен и въпросът за наличието на данъчен кадастър, като докт. Т. Георгиева логично поддържа тезата, че са съществували данъчни регистри и описи, поддържани от администрацията на средновековната българска държава (стр. 44). Въз основа на сведенията от кирилските документи е направено разграничение между владетелската и държавната съкровищница и са представени отделните фискални служители, действащи в българските земи през XIII – XIV в., както и различните данъци,

за чието събиране те са отговаряли. На тази основа се вижда, че фискалната система е обхванала всички отрасли на късносредновековното българско стопанство и е осигурявала постъпления от тях в държавната хазна. В обсега на т.нр. правнополитически рамки на икономиката попада и темата за собствеността, видовете имущество и приходите, произтичащи от него, както и санкциите, предвидени от закона за посегателства и престъпления срещу собствеността. Тези проблеми са предмет на третата подглава „Правна регламентация на собствеността: видове имущество и правно-икономически статут според документи от царската канцелария (грамоти).“ В нея се коментират и последиците от предоставяните данъчни облекчения в полза на физически и юридически лица. Докт. Теодора Георгиева коментира и темата за статута на „париците“, която е отколешен обект на дискусия в историографията. В постарите изследвания те са определяни като „закрепостено население“, но анализът на данните от кирилските грамоти дава основания на докторантката да заключи, че: „Макар статутът на париците да включва зависимост, това не дава основание те да се дефинират като закрепостено население.“ (стр. 65). Нещо повече, според докт. Георгиева би било пресилено положението им да се определя като тежко и неблагоприятно, тъй като техният статут им предоставял по-голяма сигурност и намалявал данъчната им тежест (стр. 66). Сходно е мнението на докт. Теодора Георгиева и по отношение на „отроците“, които, въпреки че били с ограничена свобода и наложени зависимости, също не биха могли на базата на механична аналогия със западноевропейските феодални практики да се определят като „закрепостено население“. Направените заключения относно статута на „париците“ и „отроците“ е отлична илюстрация за това как критичната и аналитична работа с домашните кирилски извори спомага за отхвърляне на наслоените идиологеми и изкуствено привнесени понятийни импланти в социално-икономическия пласт на средновековната българска история. Същите наблюдения са валидни и по отношение на терминологичния апарат, засягащ политико-икономическия елит на средновековното българско общество. В тази подглава е обърнато внимание и на манастирите като стопански единици, функциониращи с мощната подкрепа на централната власт. Чрез получаваните привилегии манастирите придобивали права на икономически субекти, разпореждащи се със своята собственост, и играели значима роля в стопанския живот на средновековна България. Финалната част на първа глава разглежда негативните последици от предоставянето на имунитетни права и привилегии, сред които на преден план изпъква политическата децентрализация и нейното неблагоприятно въздействие върху икономиката.

Втора глава „Аграрната икономика на средновековна България според кирилските паметници“ е най-пространна като обем (84 – 166 стр.), което не е случайно, защото тя е посветена на доминиращия стопански сектор в средновековната българска икономика – аграрния. Тази част от изследването е базирана преобладаващо върху наративните кирилски текстове, което изправя докторантката пред сериозното предизвикателство на релацията „символика – реалност“, в сърцевината на което е способността да се отсият топосите, трафаретите, алгорията и субективната тенденциозност на този тип паметници и да се извлекат зрянцата с достоверна информация. В хода на тази своеобразна деконструкция на помощ на докторантката идва филологическият инструментариум и познанията за жанровите специфики на отделните групи писмени паметници, както и релевантното прилагане на методите на типологичния и тексткритичния анализ, с помощта на които тя извлича ценни детайли от кирилските наративи. В композиционно отношение втора глава е разделена на две подглави, на свой ред състоящи се от множество параграфи. Първата от тях „Фактори и условия за развитието на селскостопанското производство“ се фокусира приоритетно върху въздействието на природогеографския фактор върху икономиката. Проследена е ролята, която географското местоположение, релефът, климатът, водните, почвените и биоресурсите оказват върху селското стопанство, реколтата, жизнения стандарт, всекидневието на населението, развитието на отделните занаяти и търговия. На основата на физикогеографските особености, природните условия и ресурси на съответните области докторантката е направила сполучлив опит за икономогеографска оценка на българските земи през Средновековието, обособявайки две големи зони, отчетливо откроени и в самия изворов материал – планинска и равнинна. Техните естествени природни дадености предопределят и стопанската им спецификация – планинските райони благоприятстват развитието на животновъдството, а равнинните – отглеждането на различни земеделски култури и способстват за функционирането на по-добра комуникационна система. Адмирации заслужава стремежът на докт. Теодора Георгиева да потърси битово-психологическите проекции на природогеографския фактор в колективното съзнание на средновековния българин чрез целенасочен систематичен анализ на информацията, съдържаща се в различни по жанр кирилски паметници, сред които особено впечатление правят т. нар. „гадателни книги“. Докторантката обвързва природните ресурси и стопанската активност с невидимите ежедневни грижи за осигуряването на прехраната, в които се оглежда изначалният човешки страх от природни катализми и настъпването на масов глад. Краят на тази глава е посветен на

демографския фактор и неговата структуроопределяща роля за икономиката, но както признава самата докторантка изводите за неговото значение са по-скоро хипотетични и са плод на теоретични обобщения и логически предположения поради липсата на достатъчно сведения в изворите, които не дават възможност да се провери основното правило при екстензивния тип икономика, каквато е била и средновековната българска, че нарастването на населението само по себе си е индикатор за увеличена продукция. Втора подглава се спира на средновековното българско село и проследява структурата, организацията и развитието на селскостопанското производство, като тук данните от разнообразните в жанрово отношение кирилски паметници (грамоти, медицински трактати, гадателни книги, манастирски типици, жития, пенитенциали) са разгледани в съпоставка и са допълнени с информацията от византийските и западноевропейски извори. В своята съвкупност сведенията от всички привлечени първоизточници потвърждават по категоричен начин добре развития и структуриран аграрен сектор на средновековната българска икономика.

Трета глава на дисертационния труд „**Занаятчийското производство според старобългарски, византийски и западноевропейски текстове**“ (167 – 216 стр.) обхваща занаятчийското производство и т. нар. градска икономика. В композиционно отношение тя е разделена на две подглави. Като своеобразно въведение в проблематиката е първата подглава „**Аспекти от развитието на градската мрежа по българските земи (XIII – XIV век)**“, в която са представени основните кирилски извори по темата (грамоти, жития, приписки, ораторска проза, надписи) и е направена характеристика на града през призмата на стопанските му функции. Основната част от съдържанието на трета глава е съцентрирана във втората ѝ подглава „**Структура, организация и развитие на занаятчийското производство**“. В нея са поставени въпросите за градското управление и неговата субординация спрямо централната власт, както и за терминологията, засягаща лицата, занимаващи се със занаятчийска дейност. Детайлно проследени са структурата, организацията и развитието на занаятчийското производство, чиито основни отрасли според сведенията в кирилските паметници, допълнени с данните от византийските и западноевропейските извори, са: металообработване, строителство, предачество, тъкачество, шивачество, обуещарство, керамично производство, стъкло- и дървообработване. Анализът, извършен от докт. Теодора Георгиева, сочи, че занаятчийското производство е било насочено предимно към вътрешния пазар и не е било достатъчно нито в количествено, нито в качествено

отношение, за да се превърне в износна стока. В този смисъл то е имало второстепенно значение в общата структура на средновековната българска икономика, отстъпвайки пред аграрния сектор. Тази констатация се потвърждава от факта, че в грамотите се споменават основно данъци, свързани със селскостопанската активност, или се засяга регулацията на търговските отношения, но индикации за занаятите на практика липсват. С метода на сравнителния анализ докторантката установява, че тази тенденция по отношение на занаятчийското производство е валидна и за територията на Влашкото княжество, докато повечето налични данни за сърбската държава, свидетелстват за задължителни повинности, изразяващи се в доставки на различни продукти от занаятчийската дейност: дрехи, обувки, съдове, сечива и т.н. (208 – 210 стр.) Трета глава завършва с изброяването на отделни професии (хлебари, мелничари, млекопроизводители, месари, готвачи и др), пряко свързани с градската икономика, чиято поява и развитие е пряк отзук от напредналата специализация и разделение на труда.

Четвърта глава „Обмяна, търговия и пазари по българските земи през XIII – XIV в. според кирилските паметници“ (217 – 271 стр.) е свързана с търговията по българските земи през XIII – XIV в. Основното изследователско предизвикателство пред докт. Теодора Георгиева при разработването на тази част от дисертационния труд е осъкъдната информация, съдържаща се в домашните кирилски паметници (главно в грамотите, и то предимно относно фискалните налози върху търговските операции, и съвсем откъслечно в някои жития) по отношение на търговията, което е компенсирано с привличането на сведения основно от чуждите извори, допълнени и с материали от археологическите проучвания. Събранныте данни са систематизирани в четири подглави. Първата от тях „Представата за търговеца у средновековния българин. Извори за търговската дейност.“ илюстрира социалния стереотип, битуващ в колективното съзнание, относно търговията и занимаващите се с нея лица. Втората подглава „Фискът и приходите от търговската дейност“ се спира на постъпленията в дъжавната хазна от облагането на търговския стокообмен и разглежда различните вземания и налози. Третата подглава „Вътрешна търговия“ проследява организацията на търгове и панаири в българската държава, които били както добър източник на доходи за хазната, така и начин за преодоляване на дисбаланса в разпределението на природните ресурси по региони. Изтъкната е и ролята на манастирите при организирането на тържища и панаири и е отделено внимание на участието на евреите във вътрешната търговия. Четвъртата подглава обхваща „Външната търговия“ и представя търговските отношения

на средновековна България с Дубровник, с италианските морски републики Венеция и Генуа, а също така и с Влашко, Молдова и Брашов. Главата завършва с обзор на импортно-експортния стоков асортимент по българските земи и с обобщени наблюдения върху монетната циркулация, обслужваща търговските операции. Докт. Теодора Георгиева достига до генералния извод, че „търговията по българските земи през XIII – XIV в. била част от общия подем в международния обмен.“ (270 стр.)

Заключението на дисертационния труд представлява систематизирано обобщение на изводите, оценките и наблюденията, до които е достигнала докторантката по всички структурни елементи от своето изложение в изпълнение на поставената главна цел и свързаните с нея изследователски задачи.

Особено внимание и адмирации предизвиква изготвеният от Теодора Георгиева речник на стопанските термини, засечени в изследваните от нея кирилски паметници. Той е съставен в духа на най-добрите лексикографски традиции, тъй като докторантката не просто изброява понятията и тяхното значение, но прави препратки към първоизточниците, от които са извлечени съответните лексеми, и цитира примери с контекстуалната им употреба, с което допринася за по-доброто семантично уточняване на всеки един от термините.

Авторефератът е съставен според изискванията и отразява коректно всички основни части от дисертацията. В съдържателно отношение посочените в автореферата приноси са коректно формулирани, отразяват обективно постиженията на докт. Теодора Георгиева и в своята съвкупност са показателни за значимостта на нейното изследване. Сред тях несъмнено се открояват следните три:

- дисертационният труд представя развитието на средновековната българска икономика (XIII – XIV в.) на базата на домашните кирилски извори, чиито сведения не са достатъчно проучени в историографията през призмата на стопанската история;
- синтезирани са основните концептуални възгледи на средновековния човек за стопанството, представата му за търговията и отношението му към тази дейност;
- на базата на изследваните кирилски паметници е съставен речник с основните стопански термини;

По проблемите, засегнати в дисертационния труд, докторантката е реализирала шест статии в български издания, от които 4 публикувани и две под печат.

IV. Бележки и препоръки

Към представения дисертационен труд могат да бъдат отправени следните по-важни бележки и препоръки, отнасящи се до структурата, стила и библиографския му фонд:

- би било по-добре икономогеографската оценка да се обедини с параграфа за географското райониране, тъй като то не е подплатено с фактологичен материал от изворите и изглежда като изкуствена заемка от учебник по география;
- заглавието на четвърта глава би следвало да индицира и чуждите извори, за да отразява коректно произхода на данните, използвани в тази част от изследването;
- на места е необходим по-смел и критичен коментар спрямо битуващи в историографията спорни възгледи и трактовки с цел постигане на по-голяма дискусионност и диалогичност на изложението и на по-ясна собствена позиция;
- наблюдава се прекомерна употреба на деепричастните форми;
- да не се цитират онлайн материали, още повече когато те са публикувани в книжни издания;
- забелязват се някои пропуски в основната литература по темата като например: серията публикации (2005 – 2007 г.) на Ст. Витлянов и Н. Николов, посветени на наименованията и терминологията на занаятчийските производства, професии, инструменти, постройки и съоръжения в старобългарския език; студията на Сакъзов, Ив. За стопанството в средновековна България. – БИБ, год. II, том 3, 1929, 178–211; студията на Вачева, Е. Стопанският живот на българите според западноевропейските извори XII–XIV век. – Диалог, 2008, 68–123;
- в приложения илюстративен материал не са указаны изданията, по които са използвани съответните първоизточници; необяснимо е защо част от обяснителните бележки към приложените миниатюри са на английски език; не е ясно и авторството на приложените фотоси на стенописи.

Държа изрично да подчертая, че така направените забележки не нарушават по никакъв начин цялостното отлично впечатление от дисертационния труд на Теодора Георгиева. Изправени сме пред едно наистина качествено интердисциплинарно изследване, което е методологически издържано и засвидетелства уменията на докт.

Теодора Георгиева да работи с *instrumenta studiorum* на медиевистичната наука. Този дисертационен труд, увенчан с полезния си терминологичен речник, представя своя автор като компетентен, усърден и перспективен изследовател на средновековното минало.

Заключение

Предложението ми за рецензиране дисертационен труд на тема „Икономическото развитие на българските земи според кирилските паметници (XIII – XV в.)“ е лично дело на докт. Теодора Георгиева. Авторефератът е коректно съставен и оформлен и представя обективно научните постижения и приноси. Публикациите отговарят на темата и съдържанието на дисертацията, която е изготвена в съответствие с изискванията за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ на ЗРАСРБ. Дисертационният труд има завършен вид и със своите постижения има приносно значение за проучването на кирилските паметници и стопанското развитие на българските земи през периода XIII – XV в. Налице са необходимите основания да декларирам своята положителна оценка за дисертационното изследване на Теодора Георгиева. В заключение, с пълна убеденост гласувам „за“ и предлагам на уважаемото научно жури да присъди на Теодора Красимирова Георгиева образователната и научна степен „доктор“.

03.09.2023 г.

Рецензент:

/доц. д-р Димитър В. Димитров/